

**Ольга Осова**

**ФОРМИ І МЕТОДИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ  
ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ  
ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ СЛОБОЖАНЩИНИ  
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)**

Педагоги Слобожанщини другої половини ХІХ століття приділяли значну увагу пошукам форм і методів, які б сприяли підвищенню ефективності організації навчання студентів.

У ході наукового пошуку виявлено, що основною формою організації навчально-пізнавальної діяльності студентів Східного регіону була лекція. Як відомо, професори ВНЗ зазначеного регіону (Д. Багалій, Д. Каченовський, О. Лебедєв, В. Надлер, М. Сумцов та інші) основним завданням лекції вбачали у живому нарисі науки в цілому і з'ясуванні її головних проблем, ідей; формуванні у студентів чіткої уяви про успіхи та напрями її розвитку, висвітленні зв'язків між наукою та всією сукупністю знань і цілей людства.

Реалізація цих завдань та методика організації лекції залежить від багатьох факторів, серед яких чільне місце посідають особистість та професійні якості викладача, його компетентність, вміння організувати навчальний процес, ораторські здібності тощо. Так, згідно з університетським Статутом 1863 р., до читання лекцій залучалися найбільш досвідчені і кваліфіковані викладачі, переважно професори, доценти, приват-доценти і лектори, які мали «знання і здібності до викладання» [1, 105].

У ході наукового пошуку з'ясовано, що у досліджуваній період лекція проводилася переважно у формі монологу. Однак, провідні педагоги і викладачі Слобожанщини з метою активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів, розвитку в них позитивного ставлення до навчання, самостійності мислення практикували у ході лекцій введення елементів бесіди, проведення коротких диспутів, діалогів, застосовували яскраві засоби виразності мови тощо.

Так, активізувати розумову діяльність студентів під час лекції шляхом уведення елементів бесіди намагався Ф. Буслаєв. «Я не читав написане на принесених із собою аркушах, – писав він у своїх «Спогадах», – а, розуміючись із ним (студентом), час від часу, надавав своїй лекції форму більш живої бесіди, викликаючи його (студента) на питання в тих випадках, коли, як мені здавалось, з його боку могли виникати якісь непорозуміння» [2, 334]. Зазначимо, що принесений матеріал викладач залишав студентам для приготування звіту, яким розпочиналася наступна лекція. Таким чином, студенти були не пасивними слухачами, а активними співучасниками навчального процесу.

У контексті досліджуваної проблеми відзначимо, що для посилення

уваги та пізнавального інтересу слухачів ВНЗ Слобожанщини у другій половині XIX ст., професори Харківського університету застосовували у ході лекції різноманітні методи навчання, засоби виразності мови, проводили короткі історичні екскурси. Наприклад, за спогадами колишнього студента М. Бобіна, лекції професора О. Стоянова в університеті завжди проходили жваво, під час викладу нового матеріалу він використовував метод аналогії: «Аналогія може давати одностороннє розуміння предмету, але величезна освіченість О. Стоянова дозволяла шляхом зіставлення різнобічно висвітлювати предмет, який вивчався; можна сказати, що мова його іскрилась іноді просто неймовірними порівняннями і зіставленнями» [3, 3].

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговують лекції історії національного права у Харківському університеті, які викладав М. Максимейко. Аналіз історичних джерел [9, 11, 12] дозволяє стверджувати, що професор у ході лекції використовував велику кількість прикладів із всесвітньої історії, що дозволяло більш якісно побачити картину правового стану давньоруських земель. Зокрема, розглядаючи соціальний склад давньоруського населення, М. Максимейко пропонував студентам спочатку розглянути характерні риси трьох видів соціального розподілу суспільства: кастового, станового та класового. Тільки після аналізу кожного з них, він переходив до безпосереднього аналізу соціального складу Русі конкретного періоду. Зазначимо, що у цьому випадку спостерігалось використання методу порівняльного аналізу певного правового явища в історії. Той же порівняльний метод професор використовував у ході лекції під час роз'яснення понять, які зустрічались у давньоруських юридичних пам'ятках.

Поряд із порівняльним методом М. Максимейко використовував також під час лекцій і метод постановки проблемних питань, що дозволяло з різних боків подивитися на історичне правове явище. Закінчував професор свої лекції ненав'язливими висновками, залишаючи місце для подальших самостійних міркувань студентів.

У контексті досліджуваної проблеми відмітимо, що суттєвою ознакою лекції у вищій школі Слобожанщини другої половини XIX ст. був науковий, глибокий і ґрунтовний виклад основних положень науки. Так, за свідченням колишнього студента Харківського університету Ф. Кашлинського, лекції професора О. Потєбні характеризувалися високим науковим рівнем: «Ми начебто були присутніми при поступовому розвитку його думок відносно даного питання, при його науковій творчості, і він, неначе сам для себе засвоював певне положення, обгортаючи його дивовижно влучними прикладами та аналогіями, він захоплювався цією творчістю, цими думками, які, наче вперше спадали йому на думку, захоплювався сам та захоплював нас до самозабуття; він уводив нас у лабораторію наукових пошуків, він робив нас учасниками у відкритті наукової істини, він показував нам, як створюється наука» [4, 569].

У ході наукового пошуку виявлено, що для лекції ВНЗ Слобожан-

---

щини у досліджуваний період було характерним застосування наочності. Це, на думку провідних учених, пожвавлювало хід навчання, викликало інтерес і зацікавленість з боку аудиторії і підвищувало ефективність організації навчально-пізнавальної діяльності студентів.

Як зазначає у своїх спогадах М. Попов [5, 14], лекції з анатомії професора О. Венедиктова супроводжувалися демонстраціями на препаратах, що сприяло більш глибокому засвоєнню студентами навчального матеріалу. Широко використовував наочність на своїх лекціях і професор фізики Харківського технологічного інституту М. Пильчиков

Разом з тим, видатні педагоги, методисти Слобожанщини справедливо вважали, що використання під час організації навчально-пізнавальної діяльності лише «професорських лекцій», звичайно недостатньо.

Як свідчить проведений науковий пошук, починаючи з 60-х років другої половини XIX ст. у практику вищої школи Східного регіону активно впроваджуються і такі форми організації навчання, як практичні заняття (семінарії), репетиції, співбесіди, основна мета яких полягала у тому, щоб «спрямувати вихованців на правильну самостійну діяльність» [6, 395].

Так, згідно з «Правилами для студентів і сторонніх слухачів лекцій у Харківському університеті» (1864 рік) [7] під час організації навчально-пізнавальної діяльності студентської молоді застосовувалися практичні заняття, під час яких здійснювалися: а) «усний виклад вивчених предметів науки...»; б) письмові відповіді на питання, запропоновані викладачем і виконані в його присутності; в) вивчення і пояснення першоджерел; г) написання творів; д) проведення бесід зі студентами про наукові предмети; е) проведення наукових дослідів у лабораторіях та інших навчально-допоміжних установах.

А уже на початку 70-х років досліджуваного періоду Міністерство народної освіти пропонувало університетам вжити належних заходів «для посилення практичних занять, бо такі заняття неминучі на усіх факультетах університетів» [8, 15].

Аналіз історико-педагогічної літератури [5–10] переконливо доводить, що наприкінці досліджуваного періоду у ВНЗ Слобожанщини з метою підвищення результатів навчання практичні заняття проводилися на всіх факультетах і виступали одночасно формою навчання та методом контролю навчально-пізнавальної діяльності студентів. Так, на історико-філологічному факультеті Харківського університету під час практичних занять з філософії читалися трактати «О душе», які студенти перекладали з грецької мови на російську з філософським поясненням прочитаного. На заняттях з класичної філології студенти всіх семестрів розподілялися на чотири групи, кожна з яких очолювали два керівники, один – з грецької словесності, інший – з римської. Під час тренування у перекладі та поясненні творів давніх авторів один із слухачів призначався референтом, інший корреферентом, основним завданням яких було вивчення зазначеного

уривку у критичному та екзегетичному відношеннях. Одночасно студентами виконувалися усні та письмові переклади з російської на латинську і грецьку мови, які перевірялися викладачами вдома і поверталися їхнім авторам з належними виправленнями та поясненнями. Цікавими і жвавими, на нашу думку, були практичні заняття зі слов'янських наріч, під час яких студенти під керівництвом професорів тренувались у читанні та розборі сербських народних пісень, зразків болгарських народних говірок, а також у кресленні карт мов та народностей. Відзначимо, що результативність та ефективність цих форм навчання багато в чому залежала від особистісних та професійних якостей викладача, його умінь застосовувати під час організації навчально-пізнавальної діяльності студентів різноманітні методи та прийоми.

Так, високою майстерністю організації навчально-пізнавальної діяльності під час практичних занять володів професор Д. Багалій. Його заняття передбачали виступи студентів з рефератами та доповідями. Підкреслимо, що студент сам обирав тему та отримував від Д. Багалія всі необхідні поради, рекомендації та довідки, що стосувалися зазначеного питання чи проблеми. Після публічного прочитання в аудиторії реферат одразу обговорювався усіма слухачами. Професор застосовував при цьому метод дискусії, допомагаючи студентам доречними і влучними вказівками та порадами. Таким чином, питання аналізувалося і ставало прозорим і зрозумілим не лише одному доповідачу, але й всій аудиторії. За свідченням професора Я. Шульгіна, це була справжня «робота думки» та прекрасна школа для людей, що готувалися до самостійної наукової діяльності. Крім того, Д. Багалій намагався захопити своїх студентів під час здійснення практичних занять і до роботи з архівними матеріалами, користуючись документами архіву Малоросійської колегії. Отже, фахівці у подальшій трудовій діяльності вміли працювати з книгами, першоджерелами, архівними матеріалами, знаходити потрібну літературу, готувати реферати, доповіді тощо [9, 12].

Активно використовував різноманітні методи навчання під час практичних занять і М. Сумцов. Так, у «Журналі Міністерства Народної Провсвіти» (1863 р.) зазначалося, що під керівництвом доцента М. Сумцова, студенти з вересня до грудня, щотижня, протягом години розглядали твори О. Пушкіна з «історико-літературної та педагогічної точок зору». Крім того, для розвитку творчих здібностей студентів, педагог-практик застосовував методи творчої діяльності з наступних тем: «Про деякі народні повір'я та обряди», «Про літературне значення творів Достоевського», «Про літературну та вчену діяльність Даля» [10, 115].

Як свідчить проведений науковий пошук, організація практичних занять на юридичному факультеті Харківського університету досліджуваного періоду також презентувала численні приклади позитивного викладацького досвіду щодо організації навчально-пізнавальної діяльності студент-

---

ської молоді. Особливу увагу викладачі-юристи Східного регіону приділяли обґрунтуванню дидактичного значення навчального курсу римського права. На їхню думку, ця дисципліна мала значні потенційні можливості для формування майбутніх висококваліфікованих спеціалістів. Крім того, систематичний огляд основ римського права вважався важливим підґрунтям юридичної освіти, яке сприяло підвищенню ефективності практичних занять. Зазначимо, що викладання курсу передбачало не лише ознайомлення слухачів із законами, що діяли в площині цивільних правовідносин, а також ставило за мету вироблення у студентів особливих якостей, які характеризували юриста та помітно відрізняли його від людини іншої спеціальності, а саме: володіння професійною термінологією, збагачення особистості науковими знаннями, формування творчих здібностей майбутнього фахівця [3].

Серед інших методів організації навчально-пізнавальної діяльності студентів-юристів, які застосовувались викладачами Східного регіону другої половини XIX ст., були диспути. Так, під час практичних годин з римського права професора О. Стоянова між референтами, які готували до доповіді, та опонентами у формі диспуту проходило жваве обговорення найважливіших теоретичних питань права. Після закінчення диспуту педагог розглядав докази диспутантів, виправляв їхні помилки підводив своїх вихованців до вірної відповіді [11, с. 28]. Отже, викладач виступав організатором навчально-пізнавальної діяльності студентів та сприяв її активізації.

У ході дослідження виявлено, що організація практичних занять на юридичному факультеті постійно вдосконалювалась, оскільки прогресивних викладачів юридичного факультету не влаштовувала існуюча практика проведення занять. Вони наголошували на тому, що студенти під час занять повинні втілювати теоретичні знання у практичну діяльність, а не лише розмірковувати на теми, віддалені від життя. Тому велика увага приділялась не лише вивченню законодавства, а й дослідженню судової практики, явищ господарського життя. Майбутні юристи відвідували судові засідання, різні підприємства з метою вивчення їх виробничої діяльності, а на практичних заняттях розглядалися та вивчалися судові справи.

З метою кращої кваліфікаційної підготовки студентів юридичного факультету, Міністерство народної освіти видало розпорядження, згідно з яким «...начальство Харківського навчального округу просить дозволу запросити члена Харківської судової палати Тютрюмова та товариша прокурора тієї ж палати Ланга для проведення практичних занять» [12, 1424].

Зазначимо, що практичні заняття в Харківському практичному технологічному інституті проводилися здебільшого в спеціальних майстернях, лабораторіях, кабінетах. Зокрема, практичні заняття з мінерології проводилися професором Геміліаном в лабораторії, практичні заняття на механічному відділенні проходили в майстернях. Під час таких занять студенти виконували проекти різноманітних фабрик та заводів, залізниць тощо [6].

---

У ході наукового пошуку виявлено, що практичні заняття у Харківському практичному технологічному інституті займали одне із провідних місць серед різноманітних форм організації навчально-пізнавальної діяльності молоді досліджуваного періоду. З метою чіткої організації навчально-пізнавальної діяльності студентів, викладачами зазначеного ВНЗ установлено певні правила. Так, перед тим, як приступити до занять, кожен студент обов'язково повинен був прослухати теоретичний курс, а також повідомити професора про те, «який саме вид вправ він обирає, та яку бажав отримати користь від практичних занять». Оскільки метою занять було удосконалення та поповнення знань з медицини та фармації, то студентам пропонувались наступні види вправ: приготування хіміко-фармацевтичних препаратів і виявлення в них випадкових домішок та навмисних підробок, кількісний аналіз матеріалів дослідження якості їжі, дослідження окремих елементів організму за допомогою мікроскопу тощо [13, 19].

Додамо, що у кінці досліджуваного періоду студенти мали змогу працювати за окремим робочим місцем, яке було обладнане матеріалами, реактивами, посудом, приладами та інструментами, необхідними для обраного ними виду вправ. Слухачі відвідували спеціальні навчальні приміщення у відповідній формі, дотримуючись суворої дисципліни: зберігали під час проведення дослідів тишу для того, щоб не заважати іншим практикантам.

Аналіз офіційних документів вищої школи Слобожанщини другої половини XIX ст. [9–14] переконливо доводить, що провідні вчені, викладачі та професори зазначеного регіону, розуміючи, що для «успішних результатів навчання недостатньо лише старанної праці студентів протягом року», наголошували на «необхідності удосконалення діючої навчальної системи» [14, 12]. З цією метою поряд з лекціями і практичними заняттями активно запроваджувалися і репетиції, основна мета яких полягала у кращому засвоєнні навчальних предметів та контролю навчально-пізнавальної діяльності студентів. Проводилися вони у вигляді діалогу між викладачами та студентами щотижнево і «за третинами року». Щотижневі репетиції проводили студенти-кандидати, або ад'юнкти і магістри; «за третинами року» – ті викладачі і професори, які читали теоретичні курси.

За спогадами колишнього студента Харківського університету другої половини XIX ст. Д. Сібілева, репетиції часто проводилися майже з кожним студентом окремо. Викладачі вимагали обов'язкового відвідування цих занять, під час яких перевірялись конспекти студентів, засвоєння ними однієї або декількох тем теоретичних курсів, забезпеченість їх літературою та знаннями рекомендованої літератури, відвідування студентами бібліотеки тощо [15, 17].

У ході наукового пошуку з'ясовано, що репетиції застосовувались у навчальному процесі і спеціальних вищих навчальних закладах Слобожанщини. Так, згідно з «Правилами для студентів» (1894) Харківського вете-

---

ринарного інституту, з метою удосконалення організації навчально-пізнавальної діяльності студентської молоді, на 1, 2, 3 курсах інституту викладачі використовували таку форму навчання, як репетиції. Проводилися вони після першого півріччя з усіх предметів, що викладалися на кожному курсі. Зазначимо, що на таких репетиціях студенти повинні були показати знання «всього навчального матеріалу, вивченого за минуле академічне півріччя»[16, 10].

За відвідуванням репетицій проводився ретельний контроль. Поважною причиною відсутності на заняттях визнавали хворобу або інші обставини такого ж характеру. Але й у такому випадку студент повинен був з'явитися до директора, який призначав йому день для відповіді з тієї частини курсу, яка була пропущена на контрольній репетиції. У § 46 «Правил...» зазначалося, що студент, який не з'явився на призначену репетицію без поважної причини, чи той, який відмовився відповідати на запропоновані питання, отримував оцінку «0», що свідчило про надання цій формі організації навчання великого значення.

Під час репетицій студенти розподілялись інспектором на групи, чисельний склад яких визначався нарадою (§ 50). На репетиціях викладачі зазвичай використовували метод усного опитування, перевіряли конспекти, рівень оволодіння професійною термінологією, обізнаністю з рекомендованою літературою тощо.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговують репетиції, які проводилися у Харківському технологічному інституті. Вони дещо відрізнялися від загальноприйнятих репетицій. Так, під час свого заняття професор Д. Зернов не лише займався контролем пройденого матеріалу, а й роз'яснював найбільш складні питання, розв'язував нестандартні задачі сам чи викликав до дошки студентів, проводив усне чи письмове опитування. Таким чином, робота на репетиціях носила колективний характер, що дозволяло навіть найслабшим із слухачів брати активну участь у навчанні. Подібні заходи значно підвищували загальний рівень знань студентів, що поліпшувало результативність організації навчально-пізнавальної діяльності студентської молоді.

Як свідчить аналіз періодичних видань [4–14] другої половини XIX ст. важливе місце в активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів Слобожанщини займала і така форма навчання, як співбесіда.

Зазначимо, що порівняно з репетиціями вони носили більш комплексний характер, проводились один-два рази на місяць протягом 2–4 академічних годин, як правило, у «сократичній формі», їх проведення було обов'язковим для всіх професорів.

У ході наукового пошуку виявлено, що співбесіди сприяли знайомству студентів з новинками науково-педагогічної та художньої літератури, виробленню у них навичок і умінь самостійного аналізу статей, написання рефератів і рецензій. Про теми співбесід студентів повідомляли задале-

гідь, у процесі їх проведення «допускалися заперечення», які часто переростали у палкі дискусії. Під час співбесід студенти виступали з аналітичними повідомленнями про новини педагогічної та спеціальної літератури, читали і обговорювали свої реферати і рецензії на різні роботи, висловлювали побажання щодо організації і змісту навчальних занять. Зазначимо, що, з одного боку, ця форма організації навчально-пізнавальної діяльності студентів допомагала викладачам вивчати інтереси, здібності та індивідуальні особливості вихованців, а з іншого – сприяла вихованню у студентської молоді умінь аналізувати, чітко формулювати думку, робити висновки, відповідати на запитання тощо. Репетиції виступали і формою організації навчання, і ефективним засобом контролю викладачів за навчально-пізнавальною діяльністю студентів. Успішність цих занять багато в чому залежала від педагогічної майстерності викладача, яка проявлялась у методиці організації індивідуальних розмов, створенні сприятливої інтелектуальної атмосфери тощо.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє констатувати, що практика ВНЗ Слобожанщини другої половини XIX ст. презентує позитивний досвід організації навчання студентів, який характеризувався різноманітністю форм і методів, що надавали значні можливості для формування у студентів умінь аналізувати, зіставляти факти, порівнювати явища та аналізувати процеси, які значно поживлявали хід навчання, сприяли активізації навчально-пізнавальних дій студентів та підвищували результати навчання.

### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ**

1. Общий устав Императорских Российских Университетов (1863 г.) // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – 1876. – Т. 3 (1855–1864). – С. 1040–1106.
2. Буслаев Ф.И. Мои воспоминания. – М.: Изд-во В.Г. Фон-Бооля, 1897 – 387 с.
3. Багалея Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905 гг.). – Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1906. – 329 с.
4. Сумцов Н.Ф. По поводу 30-летия служебной деятельности профессора А.А. Потебни // Киевская старина. – 1887. – Т. 18. – С. 567–572.
5. Попов М.А. Венедиктов А.С., его служебная и литературная деятельность // Записки Императорского Харьковского университета, 1899. Кн. 4. – С. 1–84.
6. Устав Императорского Харьковского университета // Периодические сочинения об успехах народного просвещения. – 1805. – № 10. – С. 225–285.
7. Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Харьковском университете // Сборник распоряжений по Министерству Народ-



- ного Просвещения. – 1867. – Т. 3. – С. 904–925.
8. Правила о зачете полугодий и о полукурсовых испытаниях на юридическом факультете // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1898. – № 9. – С. 4–6.
  9. Труды Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества. – Вып. 3 – Харьков, 1895. – 162 с.
  10. Положение о стипендиях и пособиях, выдаваемых студентам Императорского Харьковского университета из университетских сумм // Журнал Министерства Народного Просвещения – 1863. – Ч. 120. – Приложения. – С. 93–94.
  11. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1899 год // Записки Императорского Харьковского университета, 1878. – 1900. – Кн. 1. – С. 13–169.
  12. Наши учебные заведения: Харьковский университет в 1886 году // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1888. – Ч. Отд. «Современная летопись». – С. 1–13.
  13. Ф. 928 «Харьковский ветеринарный институт», Оп. 1, дело 1 «Краткий исторический опыт к 50-летию Харьковского ветеринарного института», 1904. – 21 л.
  14. Ф. 770 «Канцелярия Харьковского практического технологического института», Оп. 1, дело 318 «О введении новых правил относительно учебных занятий и контроля над ними», 1898. – 26 л.
  15. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1899 год // Записки Императорского Харьковского университета, 1878. – 1900. – Кн. 1. – С. 13–169.
  16. Правила для студентов ветеринарных институтов // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1894. – № 1. – «Прибавление». – С. 1–14.